

TOMPA ZSÓFIA

Búvópatak vize csillan

Szabó Lőrinc ez idáig rejtőzködő [első fennmaradt] levele Babits Mihályhoz

Egy levelezés története mindig búvópataként van jelen az irodalom karszterdejében. Ahogy a karsztvidékek e különleges vízfolyásai hol megcsillanó, hol eltűnő, látható-láthatatlan szálaikkal átszövik és alakítják a táj rajzolatát, úgy írják, úgy formálják (át) az irodalomtörténet szűkebb-tágabb repedésekkel, kanyargó, titkos járatokkal tarkított karsztrendszerét a költők és írók levelezései.

E levelezések valóban búvópatakok: az alkotók között létrejövő szellemi párbeszéd „ezüstszalagjai”. E patakok azonban olykor eltűnnek szemünk elől, s hiányzó szakaszaik létre legfeljebb következtetni tudunk a látható szakaszokból vagy az irodalomtörténet tájrajzában egyéb jeleiből.

Néha azonban, talán mert e karszterdőben véletlenül egy faág most másképpen áll, vagy mert tekintetünk egy eddig még nem kutatott irányba téved, megcsillan a távolban valami addig ismeretlen. Egy kis ezüstszála most másként esik a fény, s hirtelen világossá válik, hogy az irodalomtörténet karsztrendszerének titkos járatain át e szál egy másik, hosszú és kanyargós ezüstszalaghoz tartozik. És így e szál, ha szelíden, ha csupán kis mértékben is, de alakítja, gazdagítja, átrendezi a tájat.

Kóbor ezüstszál?

A Babits-levelezés kéziratos hagyatékában található egy 1919. szeptember 15-én kelt, Babits Mihálynak írt üzenet. E néhány soros, izgalmas levélszöveg látszólag a következő:

Kedves Mihály!

Nagyon kérek, Kosztolányi Dezsővel szemben légy óvatos és semmi erős kijelentést ne tégy, amit fel lehetne használni ellened. Vigyázz! Kosztolányi most nagyon fel van paprikázva. D. u. 3-kor bemegyek hozzád.

Üdvözl

Szabó

1919. IX. 15.

E levelet a *Babits Mihály Kéziratai és Levelezése (Katalógus) I–IV.* (a továbbiakban BMKL)¹ 9763. tétele a következőképpen tartja számon: *Szabó [György] – Babitsnak, [Budapest], 1919. szept. 15.* A levél kézirata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-

¹ *BABITS Mihály kéziratai és levelezése [Katalógus]*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, PAPP Mária, Bp., Argumentum–Petőfi Irodalmi Múzeum, I–IV, 1993.

tárának OSZK Fond III/1164-es jelzetű, mindössze ezt az egyetlen egy levelet tartalmazó palliumában található.

E különös – az irodalomtörténeti bűvópatakrendszer összefüggéseiből kiemelve kóbor ezüstszálnak tűnő – üzenet feladóját a kötet szerkesztői érthető módon annak alapján határozták meg, hogy a levél verzóján Babits Mihály ceruzairásával a következő feljegyzés szerepel: „Szabó György Magyar Vöröskereszt Andrássy ut. 8. 9-1/2 2.” Babits Mihály kéziratos leveleinek esetében ugyanis többször megfigyelhető, hogy a költő a levélpapírra rájegyzi a levélszöveg ismeretlen írójának adatait, talán azzal a szándékkal, hogy a levélborítékon feltüntetett cím a borítékkal együtt el ne kavarodjék egy később esetleg megírandó válasz elkészültéig. Ennek a szokásnak az ismeretében a BMKL készítői számára logikusnak tűnhetett, hogy a két név: a levélíró „Szabó”, és a levél hátoldalán Babits kézírásával feltüntetett „Szabó György” neve egy és ugyanazon személyt takar.

Felmerül azonban a kérdés: vajon lehetséges-e, hogy egy ilyen homályos, bár egyértelműen az irodalmi élet legbensőbb köreivel kapcsolatos üzenetet egy olyan ember írjon Babits számára, akinek a neve sem korábban, sem később nem bukkan fel a Babits-levelezés levélírói vagy címzettjei között? S ha ez – ahogy valószínűsíthető – nem lehetséges, akkor ki a levél írója, és ki lehet a verzón feltüntetett, titokzatos Szabó György?

Ez utóbbi kérdésre Babits Mihály családjával folytatott levelezésében találhatjuk meg a választ. A Babits család levélváltásai 1915. március 15. és 1920. június 29. között igen gyakran a világháborúban harcoló, majd hadifogságba esett Babits Istvánról (1895–1983), a költő öccséről és az ő ügyeiben való családi intézkedésekről szólnak. 1919 szeptembere és 1920 júniusa között a költő édesanyjával, Babits Mihályné Kelemen Aurórával, és húgával, Babits Angyallal váltott levelei közül tizennégyben is, azaz csaknem az ez idő tájt történt összes levélváltásukban felmerül Babits István („Pisti”, „Pistikénk”) neve. Babits édesanyja 1920. június 25-én kelt levelében arra kéri fiát, hogy az ötévnyi távollét után hamarosan hazatérő öccse ügyében menjen el „az Andrássy ut 8. sz. alá Szabó Györgyhez, aki a hadifogoly gyámolító hivatal szellemi ügyeit intézi”.² Babits e levél olvasása után minden bizonnyal (s gyakori szokása szerint) egy keze ügyébe akadt papírlapra feljegyezte Szabó György nevét és címét – ez a keze ügyébe akadt papírlap pedig az irodalomtudomány és a filológia „szerencsétlenségére” éppen egy olyan levél volt, amit egy másik, ugyancsak Szabó nevű ember írt alá.

Bár felmerülhet bennünk a kérdés, hogy lehet-e az ilyen kutatói izgalmakat is indukáló történéseket egyoldalúan „szerencsétlenségnek” nevezni? Hiszen a Babits által is megidézett antik görög bölcsesség, a „Χάλεπά τα χαλά”, az „ami szép, az nehéz” titka éppen a nehézségek mélyén feltáruló-megélhető szépség meglátására és szeretetére tanít bennünket. Arra, hogy egyedül szenvedések árán csillanhatnak meg előttünk a világ rejtelmes összefüggései.

² Babits Mihályné KELEMEN Auróra Babitsnak, 1920. jún. 25. – Az eddig kiadatlan levelet a jelenleg készülő *BABITS Mihály levelezése 1919–1921* című kötet (szerk. MAJOROS Györgyi, TOMPA Zsófia, Bp., Argumentum, megjelenés előtt) közölni fogja.

Így volt ez e levél személyes és irodalomtörténeti vonatkozásainak megfejtése közben is, mígnem a Babits Mihály életét meghatározó emberi kapcsolatok, az irodalomtörténeti összefüggések és végül az íráskép rajzolatának vizsgálata bizonyossá tette, hogy Szabó Lőrinc Babits Mihálynak írt első, a filológiai kutatások anyagában ez idáig „álnéven” rejtőzködő levele került most elő.

A kutatás közben mind erősebbé váló sejtések egy kétségkívül Szabó Lőrinc által írt későbbi levél³ írásképeivel való összevetéskor váltak bizonyossá. A szenvedélyes, lendületes, enyhén jobbra dőlő betűk, a levél megszólításában szereplő „Kedves” és a levélzáró „üdvözöl”, valamint a mindkét levélben gyakran előforduló szavak („nagy”, „most”, „fel”, „van”) írásképeinek teljes egyezése, továbbá a jellegzetesen formált betűk (pl. az „n”, a „k” és a „d” betűk) azonossága minden további kétséget kizárt a szerzőség kérdésében. Az aláírás különlegessége pedig már a bizonyosság bizonyossága volt e filológiai mikrokutatásban: a vezetéknevű lendületes, szenvedélyes „Sz” betűjének bal felső sarkában ugyanis egy parányi „G” rejtőzködik⁴ – a Szabó Lőrincet minden más Szabótól megkülönböztető nemesi előnévnek, a Gáborjáni⁵ névnek a rövidítése, melyet a fiatal poéta, G. Szabó Lőrinc büszkén használt pályakezdése idején. És meglehet, hogy a „G. Szabó” után álló és a vezetéknevet látványos díszességgel aláhúzó vonal sem dekorációs elem csupán, hanem a keresztnév, az „L” kalligrafikus igényességgel megrajzolt változata.

Mondják, egy zarándokút akkor kezdődik, amikor véget ér.⁶ Éppen így egy, az ismeretlenség homályából előkerülő kézirat sorsa sem ér véget annak azonosításával: sőt, irodalomtörténet-formáló élete valójában ekkor veszi kezdetét.

G. Szabó Lőrinc e Babitsnak írt levele mintegy három hónappal korábban íródott a két költő levelezésében eddig első levélként számon tartott üzenetnél. E látzólag rövid három hónap azonban mind egy emberi kapcsolat történetében, mind a személyes, mind pedig az irodalmi életút alakulásában komoly idő lehet. Különösen igaz ez egy éppen bontakozóban lévő emberi kapcsolatnál, illetve egy éppen kinyílóban lévő személyes és szellemi életútnál, amelyhez a háttérrel egy zaklatott, szinte napról napra változó történelmi és irodalomtörténeti világ adja. Ahogy egy búvópatak eddig nem ismert szakaszának csillogása a tájat, úgy gazdagítja ez a levél Babits Mihály és Szabó Lőrinc kapcsolatának bennünk élő képét, s úgy mutat meg számunkra az irodalomtörténet titokzatos karsztrendszerében ez idáig rejtve lévő összefüggéseket.

³ SZABÓ Lőrinc Babits Mihálynak, Budapest, 1920. február 28. (Kézirata: OSZK Fond III/1169/2.) – A levelet közli: *Érlelt diákévek. Naplók, levelek, dokumentumok, versek Szabó Lőrinc pályakezdésének éveiből, emlékezések az 1915–1920-as évekről*, vál., s. a. r., a bev. tan. és jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1979, 262–263. – A levelet a *BABITS Mihály levelezése 1919–1921* című kötet is közölni fogja.

⁴ Erre a filológiai finomságra Sipos Lajos professzor úr hívta fel a figyelmemet. (I. Zs.)

⁵ Szabó Lőrinc családja névadó őseit apai ágon egészen a 17. századig tudta visszavezetni: „az első ismertős, Szabó Mihály hadi szolgálataiért 1627-ben Gyulafehérvárott Bethlen Gábor fejedelemtől „gáborjáni” előnévvel nemességet nyert”. (KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Osiris, Bp., 2001. = http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_1_kabdebo_szabo_lorinc_palyakepe.xhtml [2011. 12. 12.]

⁶ ILLYÉS Erika, *Jelek az úton = Szív*, 2011–2012/december–január, 46.

„Nincs senkim kívüled”

Szabó Lőrincet „a mester, Babits ítélete” és támogató szeretete avatta költővé.⁷ Az ifjú tehetség, ki „egyidős volt a huszadik századdal”, s kinek költészete világirodalmilag is érvényes jelentőségű – többek között versei többféle tendenciájú olvasatának az egyszerre való megjeleníthetősége által, és mert költészete mindenekelőtt „a létezés egészében való jelenlét átgondolásának poétikai alkalma” –, élete során költőként és magánemberként is „ellentétek keresztezési pontja” volt.⁸

„Szabó Lőrinc életpályája egybeesik a modernség különböző beszédmódjainak megszerveződésével,”⁹ alkotói és személyes életútjának alakulása pedig köztudottan ezernyi látható és láthatatlan szállal kötődik a babitsi életműhöz, s mindenekelőtt Babits Mihály személyéhez. E szálakat kezdetben a mesteri-tanítványi, majd az alkotótársi és a baráti szeretet, később pedig a köztük lévő magánéleti feszültségekből és az alkotói útjaik elválásából fakadó ellentét és az ebben az ellentétben rejlő mégis-összetartozás vágya és kínja, kapcsolatuk újrakezdésének kísérlete és az újrakezdés lehetetlensége, s ezzel együtt egyfajta békülés, megbékélés mégis-megtapasztalása sodorta erőssé – ahogy erről Szabó Lőrinc maga vall a *Bizalmas adatok és megfigyelések B. M. és B. I.* című fejezeteiben,¹⁰ valamint a *Tücsökézenében*, kitüntetett szereppel a *Babits* című, az ellentét különböző poétikai alakzataiból formálódó búcsúversében.¹¹

Az a levél, melyet eddig Babits Mihály és Szabó Lőrinc levelezésének első darabjaként tartott számon az irodalomtörténet, 1919 késő őszén, legkésőbb ez év decemberében keletkezett.¹² E levél születésének ideje egyben az az időszak is, mikor a már egy esztendeje a fővárosban tartózkodó fiatal költő alkotói tehetsége lassan szárba szökkenhet, és nemsokára különleges virágokat nyithat. S bár Szabó Lőrinc egy kitépelt füzetlapra ekkortájt még a következő sorokat írja: „Ha most meghalnék, – jaj, ha most meghalnék, váratlanul és csöndesen: / tudom nem venne észre egypár napig [...] senki sem! [...] Ha meghalnék – nem törné rám senki reggel az ajtót, és délben amikor / hiába kopogott, visszavinné a postás leveleimet... lassan belepne a por”¹³ –

⁷ *Érlelő diákévek*, i. m., 4.

⁸ KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc pályaképe*, i. m.,

⁹ *Uo.*

¹⁰ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések*, Bp., Osiris, 2001, 310–326, 296–309.

¹¹ Mít láttam benned? Hőst, szentet, királyt. / Mít láttál bennem? Rendetlen szabályt. / Mít láttam benned? Magam végzetét. / Mít láttál bennem? Egy út kezdetét. / Mít benned én? Gyászt, magányt, titkokat. / Mít bennem te? Dacot és szitkokat. / Aztán, mit én? Jövöm rémálmaid. / S te? Egy torzonborz állat vágyait. / Én? Istent, akit meg kell váltani. / Te? Hogy jönnek a pokol zászlai. / S később? Hogy az ellenség én vagyok? / S én? Azt, akit soha el nem hagyok. / Te, tíz év múlva? – Tán mégis fiad? / S én, húsz év múlva? Láss már, égi Vak! / S húsz év múlva, te? Nincs mit tenni, kár. / Húsz év múlva, én? Nincs mit tenni, fáj! / S a legvégén, te? Igy rendeltetett. / S én, ma s mindig? Nincs senkim kívüled. (SZABÓ Lőrinc, *Tücsökézene 243. Babits = Sz. L. összegyűjtött versei*, Bp., Szépirodalmi, 1974, II, 251–252.)

¹² SZABÓ Lőrinc Babits Mihálynak [1919. dec.]: a levelet feltételezett decemberi keltezéssel közli többek között az *Érlelő diákévek* (i. m., 253.), és [1919–1920]-as keltezéssel jelöli a BMKL 9793. tétele. A levél továbbá – minimálisan módosított keltezési idővel [1919. nov. vége – dec. eleje] – közlés előtt áll a *BABITS Mihály levelezése 1919–1921* című kötetben is.

¹³ SZABÓ Lőrinc, *Szjntézis, egy perccel elalvás előtt = Érlelő diákévek*, i. m., 252.

ez a magány, ez az elhagyatottság és ismeretlenség mindenekelőtt Babits Mihály támogató jelenlétének egyre erősebb erőterében oldódni kezd, és belőle nem is olyan sokára a magyar irodalom történetének egyik különleges költői és műfordítói életműve nyílik.¹⁴

„Mit láttál bennem? / Egy út kezdetét.”

Szabó Lőrinc Babitsnak írt eddigi első leveleként számon tartott üzenetének keletkezésekor a két költő már egy esztendeje ismeri egymást – kapcsolatuk első évéről, alakulásáról azonban igen kevés dokumentum és feljegyzés maradt fenn. A Babits-levelezés kritikai kiadásának 1918–1919 és 1919–1921 közötti leveleit tartalmazó, megjelenés előtt álló írásai,¹⁵ köztük elsősorban a most előkerült első Szabó Lőrinc-üzenettel, ha ugyan halvány fényvel is, de talán belülről világíthatják meg a két költő kapcsolatának homályba vésző kezdeteit.

Szabó Lőrinc és Babits Mihály első találkozásának konkrét időpontját nem őrizte meg a személyes emlékezet. Szabó Lőrinc egy barátjának írt leveléből tudjuk, hogy a fiatalember feltételezhetően 1918. november 10-től tartózkodott Pesten¹⁶ – élete végén írt visszaemlékezéseiből pedig arra következtethetünk, hogy szándékai szerint nem sokkal a fővárosba való megérkezése után már felkereshette Babits Mihályt.¹⁷

A kapcsolatuk kezdeti időszakában való tájékozódásban segítségünkre szolgálhatnak egyrészt Szabó Lőrinc élete vége felé lejegyzett emlékezései,¹⁸ másrészt barátainak, ismerőseinek a Babitscsal való megismerkedés idejében, 1918 novembere és 1919 tavasza között írt levelei, beszámolóí, valamint ugyancsak e barátok és ismerősök későbbi visszaemlékezései.¹⁹ Az emlékezés azonban mindig szubjektív, belső folyamat, és az emlék változó világ: emlékeink vizén új és új mintákat ír az emlékezés időben egyre növekvő távolságból érkező sugarának fénytörése. „Úgy változik a kép, mintha vízben” látnánk: „vannak rögzített pillanatok, melyeknek csak értelme,

¹⁴ 1920 tavasza elhossa a fiatal költő számára a régi álom, a Nyugatban való publikálás beteljesülését: a folyóirat 1920/3–4. száma részleteket közöl E. Fitzgerald *The Rubáját of Omar Khajjám* című kötetének műfordításából, 1920 júniusától pedig saját verseivel is megjelenhet a folyóiratban SZABÓ (*Novus nascitur ordo*, a *Záporban*, az *Augusztus* és a *Karambol* = Nyugat, 1920/11.). Ettől az évtől kezdve folyamatosan jelennek meg műfordításkötetei is (Omár KHÁJJÁM, *Rubáját*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Tálto, 1920; Paul VERLAINE, *Nők*, ford. SZABÓ Lőrinc, [s. n.], [192?]; *Shakespeare szonettjei*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Genius, 1921; Charles, BAUDELAIRE, *A romlás virágai*, ford. BABITS Mihály, SZABÓ Lőrinc, TÓTH Árpád, Bp., Genius, 1923.).

¹⁵ *BABITS Mihály levelezése 1918–1919*, s. a. r. SIPOS Lajos, Bp., Argumentum, megjelenés előtt; *BABITS Mihály levelezése 1919–1921*, s. a. r. MAJOROS Györgyi, TOMPA Zsófia, Bp., Argumentum, megjelenés előtt.

¹⁶ SZABÓ Lőrinc levele Juhász Gézának = *Érlelő diákévek*, i. m., 148.

¹⁷ „Tudtam, hogy Pesten első utam B.-hoz fog vezetni. [...] óriási szorongások közepette [...] hetekig ólálkodtam a bejárat körül [...]. Mikor először megláttam őt, szinte semmit sem láttam belőle a szédüléstől [...]. Egy hét múlva megint fogadott. [...] Végül búcsúzásakor meghívott magához a Reviczky utca 7. alá, ott majd tovább beszélgetünk.” (= SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések*, i. m., 312–315.)

¹⁸ A *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések* című kötet írásai.

¹⁹ E leveleket és baráti visszaemlékezéseket az *Érlelő diákévek* című kötet tartalmazza.

tartalma változik, de ennél sokkal több az elfelejtett pillanatok milliányi serege, amelyek sohasem fognak visszatérni.”²⁰ Hogy az elfelejtett pillanatok milliányi seregéből néhányat mégis visszaidézhesünk, abban lehetnek segítségünkre a Babits-levelezés kritikai kiadásának levelei, köztük a most előkerült, első Szabó Lőrinc-üzenettel.

Ismert irodalomtörténeti tény, hogy 1919 tavaszán az ifjú tehetség Babits egyetemi előadásain „szinte tanársegédi szerepet tölthet[ett] be”²¹ (ebből az időszakból származnak Szabó Lőrinc órákon készített, híres gyorsírásos jegyzetei is²²). Tudjuk azt is, hogy Babits Mihály 1919. április 8-án kezdte meg a tanítást az egyetemen, ahol *Az irodalom elmélete* címmel főkéllégiumot tartott, és meghirdette Ady Endre költészetét értelmező stílusgyakorlat-óráit, melyek a legnépszerűbb stúdiumok közé tartoztak, s melyeken Ady özvegye, az ez idő tájt Babitscsal intenzív levelezést folytató Boncza Berta is részt vett²³ – továbbá hogy a tömeges érdeklődést kiváltó órák hallgatóit „Szabó Lőrinc válogat[hat]ta össze.”²⁴

Szabó Lőrinc Babits egyetemi tanításában való segédkezésére azonban a személyes és baráti visszaemlékezéseken²⁵ kívül Babits Mihály levelezésében is találunk bizonyítékot. Czeizler Richárd, Babits egyik egyetemi tanítványa egy eddig még meg nem jelent rövid üzenetben így ír tanárának 1919 tavaszán: „Tisztelt Tanár Úr, miután a holnapi megbeszélésre jelentkezők névsorát eddig nem lehetett egybeállítani, Szabó Lőrinc kírta, hogy a Tanár Úr a holnapi megbeszélést jövő szombatra halasztotta.”²⁶ Ez a Czeizler-üzenet azért is fontos számunkra, mert a közel nyolcezer tételt tartalmazó Babits-levelezés corpusában itt találkozunk először Szabó Lőrinc nevével. Ezen az üzeneten kívül Babits Mihály levelezésében még két másik, irodalomtörténeti szempontból különösen is hangsúlyos levélben olvashatjuk Szabó Lőrinc nevét, és találhatunk bizonyítékot e szövegekben arra, hogy Babits már 1919 nyarán komoly figyelemmel tüntette ki a fiút, és igyekezett segítségére lenni alkotói-szakmai pályájának alakításában, sorsának anyagi rendeződésében.

E két levél közül az egyik Babits egy 1919 augusztusában Szabó Dezsőnek írt levele. Az 1918 őszén a fővárosba érkező, „a nélkülözés és a kényelem, a siker és a tehetetlenség ellentéteit rövid időn belül”²⁷ átélő Szabó Lőrinc 1919 elejétől júliusáig az Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Hivatal munkatársa volt Dienes László²⁸

²⁰ BENEY Zsuzsa, *A megismerésről* = B. Zs., *Möbius-szalag*, Bp., Vigilia, 2006, 176.

²¹ *Érlelő diákevek*, i. m., 5.

²² SZABÓ Lőrinc gyorsírásos jegyzetei Babits Mihály egyetemi előadásairól, 1919. Kézirat: MTA Ms 4699/77. Megjelent a „*Mint különös hírmondó.*” *Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára* című kötetben (szerk. KELEVÉZ Ágnes, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1983.)

²³ SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, Babits Kiadó, 2008, 52.

²⁴ KARDOS Pál, *Szabó Lőrinc a forradalmak idején* = *Érlelő diákevek*, i. m. 124.

²⁵ Lásd a *Bizalmas adatok és megfigyelések* és az *Érlelő diákevek* visszaemlékezéseit.

²⁶ CZEIZLER Richárd Babitsnak, [Budapest, 1919. április vége – május eleje] = *BABITS Mihály levelezése 1918–1919*, 2509. levél.

²⁷ KABDEBŐ Lőránt, *Szabó Lőrinc pályaképe*, i. m.

²⁸ Dienes László (1889–1953) Dienes Kató bátyja volt, az ő révén juthatott álláshoz a fővárosba szinte nincstelenül és (e szalon kívül) kapcsolatok nélkül érkező Szabó Lőrinc. A Babits-levelezés corpusában három Dienes László-levél is található 1917-ből és 1918-ból: a *BABITS Mihály levelezése*

és Kőhalmi Béla titkáráként. E kritikus és zaklatott történelmi és politikai időszak fordulatai alatt²⁹ azonban ez az állás megszűnik, ezért Babits 1919. augusztus 19-én levelet ír a megalakulóban lévő Magyar Írók Szövetsége vezetőjének, Szabó Dezsőnek, mely levélben tanítványát és fiatal költőtársát ajánlja a szervezet titkári posztjára:

küldenék neked egy [...] nagyon megbízható és keresztény fiut. G. Szabó Lőrinc bölcsészethallgatót, akit én régebről ismerek. Vele kétségkívül jót tennél, ha alkalmaznád; s azt hiszem, te se bálnád meg, mert derék és buzgó alkalmazottat nyernél benne. Én Szabó Lőrincet [...] igen tehetséges fiatal költőnek és műfordítónak ismerem; s minthogy szerkesztő koromtól fogva gyakran érintkezem vele, más oldalakról is volt ismerni és becsülni alkalmam.³⁰

A levél szavai Babits Szabó Lőrinc iránti támogató szeretetéről és szakmai bizalmáról beszélnek, s így egyúttal bizonyítéka annak is, hogy 1919 augusztusában már viszonylag szoros – a pusztai ismeretségnél mindenesetre szorosabb, mester és tanítványi kötelékében rendkívül erős, bár barátinak talán még nem nevezhető³¹ – lehetett a kapcsolat Babits és Szabó Lőrinc között.

1919. augusztus 23-án megtartják a Magyar Írók Szövetségének alakuló ülését,³² s két nap múlva, augusztus 25-én már egy Szabó Dezső által kiállított igazolvány³³ tanúsítja, hogy Szabó Lőrinc hivatalosan is a Magyar Írók Szövetségének titkára lett – és egyben üzeneteket közvetítő híddá, egy, a magyar irodalom történetében szellemi értelemben megkerülhetetlenül fontos világ- és irodalomszemléleti különbség megütközésének tanújává vált Babits Mihály és Szabó Dezső kapcsolatában. Ehhez a kapcsolathoz kötődik szorosan a Szabó Lőrinc nevét tartalmazó másik, irodalomtörténeti szempontból is igen fontos, keltezetlenül ránk maradt Babits-levél, melyet a költő a Magyar Írók Szövetsége tagjának, író- és költőtársainak írt, s melynek

1916–1918 című kötet (s. a. r. MAJOROS Györgyi, TOMPA Zsófia, TÓTH Máté, Bp., Argumentum, 2011.) 2036. és 2054., valamint a megjelenés előtt álló *BABITS Mihály levelezése 1918–1919* című kötet 2361. levele.

²⁹ 1919. július 24-én a Tisza vonalánál várakozó románok ellen indított offenzíva összeomlik, s ezzel (a szolnoki Tisza-híd július 26-án történő felrobbantása ellenére) megnyílik az út a román csapatok számára Budapest felé. Mindez előre vetíti Kun Béla és a Tanácsköztársaság néhány nap múlva (1919. augusztus 1-jén) valóban be is következő bukását. Az ő bukásukat követi a Peidl-kormány hat napig (1919. augusztus 1–6.), majd a Friedrich-kormány közel négy hónapig (1919. november 24-ig) tartó időszaka.

³⁰ A levelet közli: *Érlelő diákévek*, i. m. 156; *BABITS Mihály levelezése 1918–1919*, i. m., 2600. levél.

³¹ Ezt bizonyítja az is, hogy Babits, akit Szabó Dezső kért meg arra, hogy a Magyar Írók Szövetségének titkári tisztére egy alkalmas egyetemi hallgatót találjon, először – e levél fent nem idézett részének tanúsága szerint („Nem tudom, járt-e már nálad ma Komjáthy Aladár, s azt sem tudom, hogy elfogadta-e az írói szövetség titkárának szerepét? Ha elfogadta, akkor ez a levelem minden további nélkül tárgyaltan.”) – „lelki gyermekét” (SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, i. m. 41.), a hozzá évek óta közel álló Komjáthy Aladárt (1894–1963) ajánlotta.

³² „Fölkérjük tehát, hogy a Magyar Írók Szövetségének alakuló közgyűlésére augusztus 23-án délután négy órakor VIII., Eszterházy-utca 30. számú palotába okvetlenül elfáradni szíveskedjék.” (A Magyar Írók Szövetsége Babits Mihálynak, Budapest, 1919. augusztus 17. = *BABITS Mihály levelezése 1918–1919*, i. m., 2598. levél)

³³ *Igazolvány* = *Érlelő diákévek*, i. m., 156–157.

pontos keltezésében komoly segítségünkre lehet Szabó Lőrinc most előkerült, Babitsnak szóló első üzenete.

Egy bívópatak útvonalán...

„Babits Mihály a Magyar Írók Szövetségének megalakulását nyomban követő napok egyikén levelet intézett Szabó Dezsőhöz melyben megmagyarázta azt hogy habár a Szövetség előleges megbeszéléseiben személyesen résztvett, ahhoz a megalakulás alkalmával mégsem csatlakozott”³⁴ – kezdődik Babits író- és költőtársainak írt nyilvános levele. E jegyzőkönyvszerű levél tartalmának hitelességét Szabó Lőrinc és Horvát Henrik³⁵ igazolta aláírásával, és a levél sokszorosított példányaikat Szabó Lőrinc maga osztotta szét a Szövetség egyik közgyűlésén.³⁶

A fent említett, jegyzőkönyvszerű levél tartalmának hitelességét tehát Szabó Lőrinc és Horvát Henrik³⁷ igazolta aláírásával, és a levél sokszorosított példányaikat Szabó Lőrinc maga osztotta szét a Szövetség egyik közgyűlésén: „De már a közgyűlés megnyitása előtt szétosztottam; természetesen óriási érdeklődést keltett. Most is látom magam előtt, ahogy Schöpflin bácsi körül itt, Kosztolányi és Farkas Zoltán körül amott összedugják fejüket a tagok, és izgatottan olvasnak valamit...”³⁸

E tényfeltáró levélből megtudhatjuk tehát, hogy Babits már a Szövetség megalakulása utáni napokban küldött Szabó Dezsőnek egy levelet, melyben megírta, hogy azért nem ment el – a meghívás és az ügy felé való korábbi nyitottsága ellenére – az alakuló közgyűlésre, mert úgy érezte, hogy a Szövetséghez való csatlakozás egyelőre „tisztán politikai jellegű, konjunkturális cselekedetnek látszanék...” A jegyzőkönyvszerű levélből megtudjuk azt is, hogy Szabó Dezső az első Babits-levelekre Szabó Lőrinc útján „többszörös szóbeli üzenettel felelt”, majd „különböző fenyegetéseket helyezett kilátásba”,³⁹ mely fenyegetésekre Babits egy újabb levéllel válaszolt:

Az igazi hazafiság a kulturális, nem a politikai. [...] Azt hirdetik: ma muszáj politizálni, s mindenkinek állást kell foglalnia valamely véglet mellett. Én pedig azt mondom: nem szabad mellé állni egyik végletnek sem, hol mindkét véglet rossz. Nem a gyávaság: az erkölcs diktálja ezt nekem.⁴⁰

³⁴ A teljes levélszöveg megjelent *Babits Mihály – Szabó Dezsőnek* címmel = *A vádlott: Babits Mihály*, i. m.; lásd még *BABITS Mihály levelezése 1919–1921*, i. m.

³⁵ Horvát Henrik (1877–1947) műfordító, többek között Ady, Babits, Móricz és Molnár Ferenc műveit fordította németre, s kortárs német költőket magyarra. Fordításaiból több alkalommal a Nyugat is közölt szemelvényeket.

³⁶ „De már a közgyűlés megnyitása előtt szétosztottam; természetesen óriási érdeklődést keltett. Most is látom magam előtt, ahogy Schöpflin bácsi körül itt, Kosztolányi és Farkas Zoltán körül amott összedugják fejüket a tagok, és izgatottan olvasnak valamit...” (SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések*, i. m., 319.)

³⁷ Horvát Henrik (1877–1947) műfordító, többek között Ady, Babits, Móricz és Molnár Ferenc műveit fordította németre, s kortárs német költőket magyarra. Fordításaiból több alkalommal a Nyugat is közölt szemelvényeket.

³⁸ SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések*, i. m., 319.

³⁹ *BABITS Mihály – Szabó Dezsőnek*, i. m., 378–379.

⁴⁰ *I. m.*, 379–380.

E második levélben írt szavak teljes szellemi összhangban álltak azzal a jellegzetes babitsi gondolatvilággal, melyet a költő *Az igazi hazza (Cikkek a szózatról)* című tanulmányában, 1919 februárjában már megfogalmazott.⁴¹ Babits Mihály ehhez a második leveléhez egy névjegykártyát is mellékel a következő sorokkal: „Kedves Szabó Dezső! A mellékelt levelet már akkor megírtam, mikor jónak láttál egy furcsa üzenetet küldeni címemre. Azonban Kosztolányi sürgető kérésére a levél elküldését elhalasztottam. Ma mégis elküldöm. Loyaltásodtól elvárom hogy a levelet ne csak egyes kikapott részletekben hanem egész terjedelmében ismertesd meg a szövetséggel.”⁴² Az üzenetet elolvastván azonban Szabó Dezső Szabó Lőrincnek, e levél átadójának szeme láttára összetépte Babits levelét, és „kijelentette, hogy annak tartalmából egy szót sem fog a Szövetség tudomására hozni”.⁴³ E kijelentés hatására készült el Babits tényfeltáró, író- és költőtársainak szóló, az események láncolatát összefoglaló levele, Szabó Lőrinc (és Horvát Henrik) hitelesítő aláírásával.

Szabó Lőrinc több évtized távlatából, a *Bizalmas adatok és megfigyelések B. M.* című fejezetében úgy emlékszik, hogy ezt a hosszú, tényfeltáró levelet az Írók Szövetségének „alapító közgyűlésén” osztotta szét:⁴⁴ emlékeinek – vagy legalábbis fogalomhasználatának („alapító közgyűlés”) – pontatlanságát azonban több bizonyíték is igazolhatja.

Ilyen bizonyíték mindenekelőtt az, hogy e tényfeltáró levél kezdő mondatának tanúsága szerint Babits Mihály a konfliktust kiváltó első, Szabó Dezsőhöz intézett levelét „a Magyar Írók Szövetségének megalakulását nyomban követő napok egyikén” írta – ezért értelemszerűen nem lehetett e tényfeltáró levelet az „alakuló közgyűlés” napján kiosztani.

A jegyzőkönyvszerű, eseményeket összegző levél alakuló ülésen való kiosztásának lehetetlenségét magának Szabó Lőrincnek az ügyben betöltött közvetítő szerepe is bizonyítja. A tényfeltáró levél ugyanis tanúsítja azt, hogy Babits Mihály és Szabó Dezső konfliktusában a közvetítő szerepet Szabó Lőrinc játszotta – azonban mint azt a Magyar Írók Szövetsége Babitsnak 1919. augusztus 17-én küldött meghívójából tudjuk,⁴⁵ maga az alakuló közgyűlés 1919. augusztus 23-án volt, Babits Mihály pedig csupán az erre szóló meghívó kézhezvétele után, 1919. augusztus

⁴¹ Babits e tanulmányát „az emberi méltóságba vetett hit” hatotta át, s benne új hazza-fogalmat alkotott, mely szerint a hazza nem politikai, hanem tisztán szellemi létező, mely az emberek emlékeiben, nyelvében, gondolataiban és kultúrájában él (SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, i. m., 50.): „Ami a földben szent: az az emberek emlékei [...] Ezeket pedig senki tőlünk el nem veheti: mert ezek bennünk vannak! És ez a mi hazánk, ezek a közös emlékek, ez a szellemi levegő, amelyben élünk: és nem a holt földek! Ez a mi lelkünk földje és otthona – nyelvünk, gondolataink és emlékeink –, amelyen kívül »nincsen számunkra hely«, a hazza, melyben »élünk és halunk kelke.» (BABITS Mihály, *Az igazi hazza. Cikkek a szózatról* = Új Világ, 1919. február 15, 3–7. Kiemelések az eredetiben.)

⁴² *BABITS Mihály – Szabó Dezsőnek*, i. m., 379–380.

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ Vö. SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések*, i. m., 318–319.

⁴⁵ A Magyar Írók Szövetsége Babits Mihálynak, Budapest, 1919. augusztus 17. = *BABITS Mihály levelezése 1918–1919*, 2598. levél.

19-én kelt, Szabó Dezsőnek írt levelében ajánlja a Szövetség titkári posztjára Szabó Lőrincet, aki a titkári tisztség betöltéséről szóló hivatalos igazolását augusztus 24-én kapja meg. Ezek alapján Szabó Dezső legkorábban 1919. augusztus 19-én ismerhette meg Szabó Lőrincet (bár a levél írásának napján való ismeretségkötés szinte teljesen valószínűtlen), a tényfeltáró levélben levezetett folyamat eseményei pedig – Babits első levelével, Szabó Dezső többszöri szóbeli válaszával majd fenyegetőzésével, Babits második levelével (melynek elküldésével Kosztolányi Dezső nyomatékos kérésére a költő még várt is!), Szabó Dezső agresszív reakciójával (hogy összetépte a levelet), majd Babits erre adott, és sokszorosított gépelt példányban Szabó Lőrinc által a tagoknak kiosztott részletes beszámolójával – néhány nap alatt időben kivitelezhetetlenek lettek volna. Ráadásul Szabó Lőrinc arról is beszámol *B. M.* című visszaemlékezésében, hogy a tényfeltáró levél kiosztásának másnapján Szabó Dezső rögtön elbocsátotta őt titkári állásából⁴⁶ – ez azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy az ominózus levél kiosztása nem történhetett az augusztus 23-án tartott alapító közgyűlésen, hiszen írásos bizonyíték van arról, hogy augusztus 24-én éppen Szabó Dezső állította ki Szabó Lőrinc számára a titkári tisztségét hivatalosan igazoló okmányt.

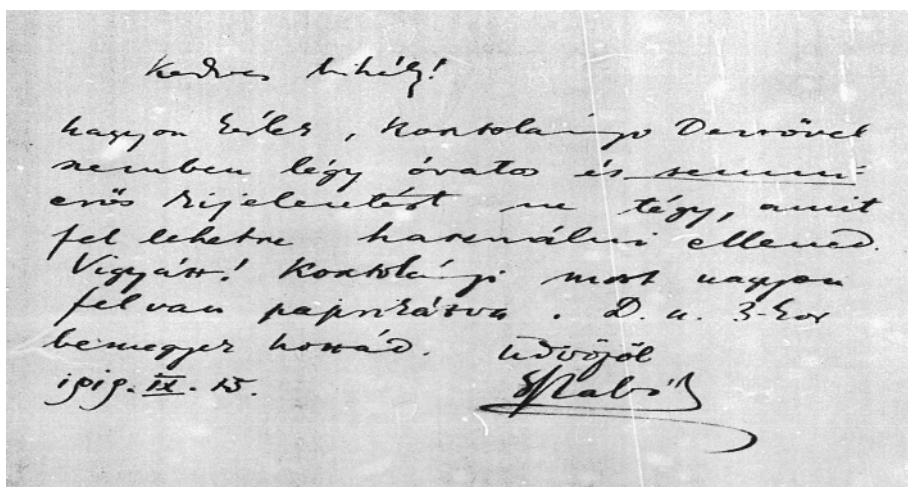
A tényfeltáró levél keletkezési idejének megállapításában ezeken kívül segítségünkre lehet az a tény is, hogy 1919. szeptember 6. és szeptember 13. között Szabó Lőrinc a szervezet titkáráként szabadidejében egy folytatásos levelet írt debreceni barátainak a Magyar Írók Szövetségéből. E levélben a fiatalember többször is utal arra, hogy a Szövetségben csúful bánnak mesterével: „Órá [ti. Babitsra]” – írja Szabó Lőrinc szeptember 6-án – „nagyon rá fog jární a rúd, persze igazságtalanul. Szabó Dezsőék igen csúful bánnak vele.”⁴⁷ Majd később, a szeptember 10-én kelt részletek között ezt olvashatjuk: „Schöpflint nagyon csepülök újabban, tudod, ez is olyan csöndes istenteremténye, mint Babits, ezért aztán könnyű nekiesni”.⁴⁸ Feltételezhető, hogy Babits Mihály ekkorra már (ahogy a tényfeltáró levél említi: „a megalakulás után néhány nappal”) elküldte az ügyben első levelét Szabó Dezsőnek – és ez most éppen a szóbeli üzenetek és fenyegetések időszaka. Hogy pedig ekkor, szeptember 10-én az egész ügy még valószínűleg nem játszódott le, arra helytálló bizonyíték lehet az, hogy Szabó Lőrinc ezekben a napokban teljes nyugalommal a Szövetség titkára, és a tényfeltáró levél ügyéről, de még Babits összetéptett levelének ügyéről sincs semmilyen utalás barátainak küldött, részletes beszámolójában.

A tényfeltáró levél keletkezésében e logikai következtetések mellett azonban komoly segítségünkre lehet Szabó Lőrinc Babits Mihálynak írt első, 1919. szeptember 15-én kelt üzenete. Nézzük meg most e levél eredeti kéziratának képét és a levél-szövegnek a filológiai azonosítást követően „rekonstruált” átiratát.

⁴⁶ „Másnap reggel Szabó Dezső rögtön azzal fogadott, hogy [...] titkárnak nem vagyok jó, [...] és menten elbocsátott. Számítottam rá, büszke voltam rá.” (SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megfigyelések* i. m., 319.)

⁴⁷ SZABÓ Lőrinc levele debreceni barátainak. Napok a Magyar Írók Szövetségében (Szabó Dezső mellett) = *Érlelő diákévek*, i. m. 158.

⁴⁸ *I. m.*, 161.

Kedves Mihály!
nagyon kérek, Kosztolányi Dezsővel
szemben légy óvatos és semmi
erős kijelentést ne tégy, amit
fel lehetne használni ellened.
Vigyázz! Kosztolányi most nagyon
fel van papírozva. D. u. 3-kor
bemegy hozzád. üdvözöl
G. Szabó

Kedves Mihály!

Nagyon kérek, Kosztolányi Dezsővel szemben légy óvatos és semmi erős kijelentést ne tégy, amit fel lehetne használni ellened. Vigyázz! Kosztolányi most nagyon fel van papírozva. D. u. 3-kor bemegy hozzád.

Üdvözöl

G. Szabó [L.]

1919. IX. 15.

Szabó Lőrinc debreceni barátainak 1919. szeptember 6. és szeptember 13. között írt folytatásos levelében több arra való utalást is olvashatunk, hogy a fiatal költő a Magyar Írók Szövetségének titkáraként napi érintkezésben állt a társaság működését ekkor még lelkesedéssel támogató Kosztolányival: „Most 11 óra van. Szabó Dezső, a drusza-úr elrohant egy könyvkereskedésbe. Vannak néha olyan könyvvásárló-rohamai, mint nekem, és ilyenkor nem bír vele egy isten se. Pedig itt nem olyan sok isten tartózkodik most; mindössze Lendvai, Sztrókay, Kosztolányi és még két ismeretlen nagyság alkotnak egy cigarettázó ötszöget, nagy hévvel vitatkozva azon, hogy Farkas Pál, vagy Berzsenyi írt-e jobb verseket?”⁴⁹ A tényfeltáró levél alapján pedig tudjuk, hogy Babits Szabó Dezsőnek írt második levele mellé egy névjegykártyán többek között azt az üzenetet mellékelte, hogy „Kosztolányi sürgető kérésére a levél elküldését” eddig elhalasztotta. Ezen kívül tudjuk azt is, hogy Szabó Lőrinc szemtanúja volt annak, hogy Szabó Dezső Babitsnak ezt a levelét elolvastván azonnal összetépte azt.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok és adatok ismeretében logikailag teljes mértékben elképzelhető lehet tehát a következő eseményláncolat:

1.) Babits, bár meghívták, világnézeti, erkölcsi és irodalomszemléleti alapállása miatt nem megy el a Magyar Írók Szövetségének 1919. augusztus 23-án tartott alakuló közgyűlésére.

⁴⁹ I. m., 158.

2.) Néhány nap múlva azonban – feltehetően az ő ajánlására a Szövetség titkárává választott Szabó Lőrinc közvetítésével – levelet küld Szabó Dezsőnek, mely levélben megfogalmazza az alakuló közgyűlésről való távolmaradásának okát.

3.) Szabó Dezső e levelet olvasván Szabó Lőrinc titkár útján többszöri szóbeli üzenetet, majd szóbeli fenyegetéseket küld Babits Mihálynak – ezekre utal Szabó Lőrinc barátainak írt levelében lejegyzett gondolata: „Szabóék igen csúful bánnak vele”.

4.) Babits Mihály a folyamatos szóbeli támadások hatására újabb levelet ír Szabó Dezsőnek, melyet Babits a régi barát, a Szövetség dolgait belülről látó Kosztolányi Dezső sürgető (talán Babitshoz szintén a Kosztolányival napi kapcsolatban álló Szabó Lőrinc közvetítésével eljutó?) kérése ellenére is elküld a Szövetség elnökének, melyet az elolvastván indulatosan összetép.

5.) Kosztolányit – aki az Írók Szövetségében lejátszódó eseményekről könnyen értesülhetett, vagy akár szemtanúja is lehetett annak – Babitsnak ez a tette „felpaprikázza”.

6.) Szabó Lőrinc, látván az esélyt arra, hogy Babits esetleges „erős” kijelentéseit akár Kosztolányi közvetítésével is felhasználhatók ellene a Szövetségben, 1919. szeptember 15-én óvatosságra intő üzenetet küld Babits Mihálynak, majd aznap délután meglátogatja a költőt.

7. a) Talán e látogatás alkalmával születik meg az az ötlet, hogy Szabó Dezső dühét megkerülve és az esetleges méltatlan meghurcoltatást elkerülve, mindenekelőtt pedig becsülete, morális álláspontjának tisztázása érdekében Babits levelet ír író- és költőtársainak, mely levelet Szabó Lőrinc és Horvát Henrik is hitelesít kézjegyével.

7. b) Azt, hogy e levél nagyjából ekkor, azaz minden bizonnyal szeptember 15-én vagy utána, de semmiképpen sem sokkal előtte keletkezett, bizonyítja Szabó Lőrinc debreceni barátainak írt levele is, melyben a fiatal titkár így fogalmaz: „A napokban megismerkedtem Heinrich Horváttal, talán ismered is; kitűnő műfordító.”⁵⁰ Ezt a mondatot szeptember 9-én írja Szabó, ugyanakkor a szeptember 13-án befejezett levélfolyamában sem ekkor, sem később nem említi azt, hogy Horvát Henrikkel együtt egy komoly konfliktushelyzet tanúi, s Babits igazságának hitelesítői volnának. A konfliktus tehát ez alapján is valószínűleg e Debrecenbe írt levélfolyam befejezése, azaz szeptember 13. után érte el tetőpontját: Szabó Dezső levélösszetépését, Kosztolányi felpaprikázódását, s Babits híres levelének megírását. Ez sokkal előbb ráadásul azért sem történhetett, mert a fent idézett mondat alapján Szabó Lőrinc csak a szeptember 9-ét megelőző napokban ismerte meg azt a Horvát Henriket, akivel együtt hitelesítik Babits tényfeltáró levelét, s akivel együtt tanúi az eseményeknek.

8.) Tény az is, hogy levelének tartalmát Babits a Magyar Írók Szövetségének egyik közgyűlésén szándékozott a tagok tudomására hozni. Szabó Lőrinc debreceni levélfolyamának utolsó napján, szeptember 13-án pedig ezt írja barátainak: „Szabó Dezső [...] 23-án nagy beszámolót tart”.⁵¹

⁵⁰ *I. m.*, 159.

⁵¹ *I. m.*, 164.

Mindezek alapján tehát valószínűsíthető, hogy Babits Mihály igen jelentős irodalomtörténeti értékkel bíró levelét erre a napra, a Magyar Írók Szövetsége fennállásának egyhónapos fordulójára, 1919. szeptember 23-ára írta, s hogy Szabó Lőrinc Babits Mihálynak írt első fennmaradt levelének keletkezési dátuma alapján e kulcsfontosságú Babits-level keletkezési ideje [1919. szeptember 15. és szeptember 23. között]-re tehető.

Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban az is valószínű, hogy Babits Mihály és Szabó Lőrinc személyes kapcsolata ezekben a viharos-nehéz időkben vált egyre mélyebbé, s jutott el arra a szellemi-érzelmi közelségre és baráti közösségre, melynek erejében 1919 végén, Szabó Lőrinc ez idáig elsőként számon tartott, Babitsnak írt levelében majd előttünk áll.

...*hazatalál*

Egy levelezéstörténet vizsgálatakor talán a legszebb lelki-szellemi kaland, hogy kirajzolódhat előttünk két ember kapcsolatának alakulása, s hogy ezt a kapcsolatot a levelezés a maga belső folyamatában mutatja fel. Ez a belső folyamat pedig a mindenkori embert érinti: bennünket, akik a magunk személyes életében szintén nap mint nap szőjük emberi kapcsolataink titokzatos, megtartó hálóját „vágyak és megbánások, örömök és szenvedések, haragok és megbocsátások”⁵² egymást keresztező fonalaival. Egy levelezéstörténet feltárásakor pedig a belső, lelki utak rajzolatán és a közös emberi jegyeken túl szemlélhetjük azt is, ahogyan ezeknek a személyes történéseknek a szála összeötlődnek az irodalomtörténet szálaival, s maguk is alkotó módon szövik az emberi kultúra egyik legfontosabb szövedékét: az irodalomét.

Egy emberi kapcsolat titokzatos története azonban teljesen sohasem tárulhat fel előttünk: a külső-belső események fonala szétfoszlik az időben, s szálaikat legtöbbször nem tudja többé újrászöni az emlékezés. Éppen ezért a kutató vagy filológus feltár, felmutat, emlékeket ment, de sohasem ítél – ahogy sohasem állíthatja azt sem, hogy látja a teljes egészet. Mert nem látja. Nem láthatja. Amit az egészből láthatunk, mindig töredékes – hiszen amit önmagunkból látunk, még az is mennyire az.

Az emberi kapcsolatok bűvópatakjai megcsillannak, s eltűnnek előlünk.⁵³

Nem földi tenger felé tartanak.

⁵² Antoine de SAINT-EXUPÉRY, *Citadella*, Szeged, Lazi, 2002, 17.

⁵³ A képet BENEY Zsuzsa *Csillog, de eltűnik* című ciklusából kölcsönöztem (= B. Zs., *Hulló idő. Összegyűjtött versek*, szerk. DARÓCZI Anikó, Bp., Gondolat, 2008, I, 121–150.)